

کتابچہ چکیدہ مقالات ہمیش ملے

اجتہاد عقل گرا

فهرست مقالات

جلد نخست: عقل و الهیات

- ۹ ..... بررسی تطبیقی کاربرد اصطلاحی عقل در علوم گوناگون ..... قاسم ترخان
- ۱۰ ..... کلام فلسفی؛ چیستی، مطلوبیت و ضرورت ..... عبدالرحیم سلیمانی بهبهانی
- ۱۱ ..... نقش عقل و نقل در معرفت دینی از منظر شیخ صدوق و شیخ مفید ..... مهدی عبداللهی و سمیرا کریم‌نژادی
- ۱۲ ..... اصالت و امتیازات عقل‌گرایی شیعی ..... عبدالله محمدی
- ۱۳ ..... بررسی کاربردها و کارکردهای عقل از منظر قرآن کریم ..... رمضان علی‌تبار
- ۱۴ ..... جایگاه عقل در شیوه تفسیری قرآن به قرآن ..... محسن ابراهیمی
- ۱۵ ..... جایگاه عقل و فلسفه در تبیین دین از منظر استاد مطهری ..... محمدحسن قدردان قراملکی
- ۱۶ ..... فلسفه اسلامی؛ ضرورت، کاستی‌ها و بایسته‌ها در اندیشه آیت‌الله خامنه‌ای

محمدصفر جبرئیلی.....

کاربرد روش «حکمی - اجتهادی» در تولید علوم انسانی ۱۷
عبدالحسین خسروپناه و محمد قمی.....

بررسی و تبیین بنیان‌های وجودی، معرفتی و روشی عقلانیت پیشرفت
(توسعه تعالی بخش) ۱۸
حسین رضانی.....

اهمیت فلسفه اسلامی و نقش آن در پیشرفت تمدن اسلامی
از منظر مقام معظم رهبری ۱۹
عبدالله محمدی.....

جلد دوم: اخباری‌گری و نگره تفکیک

ارزیابی عقل‌ستیزی جریان اخباری‌گری در استنباط احکام شرعی ۲۳
آیت‌الله العظمی جعفر سبحانی و مجتبی جولایی‌فر.....

بررسی عدم حجیت عقل در «الفوائد المدنیة» ۲۴
علیرضا حسن‌تبار.....

عقل فلسفی و عقل تفکیکی..... ۲۵
علی ربانی گلپایگانی.....

نقد مکتب تفکیک (نقش فلسفه و عرفان در دین‌پژوهی)..... ۲۶
سیدیحیی بثربی.....

مکتب تفکیک؛ تعریف، خاستگاه و مدعای اصلی آن از نگاه منتقدان..... ۲۷
حسین فکور اصفهانی و میناسادات موسویان.....

مکتب تفکیک و انکار عقل باطنی انسان..... ۲۸
محمدحسن قدردان قراملکی.....

چکیده مقالات همایش «اجتهاد عقل‌گرا» / جلد نخست: عقل و الهیات ■ ۵

۲۹ ..... بررسی کارکرد عقل در کلام عقلی - فلسفی و کلام تفکیکی .....
حمیدرضا شاکرین

۳۰ ..... تعارض عقل و نقل و روش حل آن در کلام عقلی و تفکیکی .....
حمیدرضا شاکرین

تحلیل انتقادی مسئله شناخت و رابطه نفس با عقل و علم در نگاه تفکیک
از منظر آیت‌الله آملی لاریجانی (دامت برکاته) ..... ۳۱ .....
حسین فکور اصفهانی و میناسادات موسویان

۳۲ ..... چیستی و حجیت عقل از دیدگاه میرزامهدی اصفهانی .....
محمد جعفری

چیستی خداوند در الهیات فلسفی و عرفانی و سنجش آن
از دیدگاه میرزامهدی اصفهانی ..... ۳۳ .....
حسین عشاقی

تحلیل و نقد هستی‌شناسی و گستره کاربرد عقل در آرای قرآنی تفکیکیان
متأخر ..... ۳۴ .....
محمد عرب‌صالحی و فریده پیشوایی

۳۵ ..... تحلیل انتقادی مبانی و روش تفکیکیان معاصر در تفسیر قرآن .....
محمد عرب‌صالحی و فریده پیشوایی

جلد سوم: عقل، فقه و اصول

۳۹ ..... چیستی، حجیت و کاربست عقل در استنباط احکام شرعی .....
آیت‌الله العظمی جعفر سبحانی و مجتبی جولایی فر

۴۰ ..... نقش قواعد عقلی در استنباط احکام شرعی .....
علی ربانی گلپایگانی

- سیر شکل‌گیری عقل اجتهادی در میان فریقین..... ۴۱
محمد رضا آرمیون
- جایگاه عقل در روش‌شناسی اجتهادی آیت‌الله خامنه‌ای..... ۴۲
سیدسجاد ایزدهی
- گونه‌هایی از مباحث معرفت‌شناسی در اندیشه اصولیان..... ۴۳
سیدمحمدعلی احمدی نیک
- بررسی تأثیر و کاربرد علم منطق در اجتهاد..... ۴۴
علیرضا نوروزی
- تحلیل و بررسی ادعای خلط حقیقت و اعتبار در استناد به قواعد عقلی در
گزاره‌های فقهی و اصولی..... ۴۵
علیرضا نوروزی، محمدحسن حائری و سیدمحمدتقی قبولی درفشان
- واکاوی منشأ الزام در دلیل عقل..... ۴۷
مهدی اخلاصی

جلد نخست:

عقل و الہیات

بررسی تطبیقی کاربرد اصطلاحی عقل در علوم گوناگون

قاسم ترخان*

عقل در علوم گوناگون کاربردهای متفاوتی دارد. از دیرباز این پرسش مطرح بوده است که چه شباهت‌ها و تفاوت‌هایی میان اصطلاح عقل در علوم گوناگون وجود دارد؟ برای مثال آیا عقل فقهی متفاوت از عقل فلسفی است یا خیر؟ نوشتار حاضر با استفاده از روش کتابخانه‌ای در گردآوری اطلاعات و روش توصیفی تحلیلی در استنتاج دیدگاه، کوشیده است در دو ساختار جداگانه، به پرسش مذکور پاسخ جامعی ارائه کند. این دو نکته را نقطه امتیاز این پژوهش از سایر پژوهش‌ها می‌توان تلقی کرد.

از این‌رو در ساختار نخست، به معانی مشترک شامل عقل به معنای قوه مدرکه، مدرکات عقلی، جوهر مجرد منفصل و نیز معانی اختصاصی در علوم ده‌گانه و در ساختار دوم به طبقه‌بندی معانی عقل بر اساس علوم گوناگون اشاره و به نتایج ذیل منتج می‌شود:

الف) عقل به معنای قوه مدرکه از معانی مشترک میان علوم ده‌گانه معرفت‌شناسی، منطق، فلسفه، کلام، اخلاق، عرفان، تفسیر، حدیث، فقه و اصول فقه به‌شمار می‌آید؛ ب) عقل به معنای مدرکات عقلی در بیشتر این علوم کاربرد دارد؛ ج) عقل به معنای جوهر مجرد منفصل در نیمی از این علوم به‌کار می‌رود؛ د) برخی معانی به علم خاصی اختصاص دارد که در پذیرش خاص بودن برخی از آن معانی تأمل جدی وجود دارد.

واژگان کلیدی: عقل، عقل فلسفی، عقل فقهی، عقل کلامی، عقل اصولی، عقل عرفانی، عقل اخلاقی، عقل دینی.

کلام فلسفی؛ چیستی، مطلوبیت و ضرورت

عبدالرحیم سلیمانی بهبهانی*

کلام فلسفی، رویکردی در دانش کلام اسلامی است که در عصر حاضر، بیش از گذشته شیوع یافته است. مقاله حاضر تلقی‌های موجود از کلام فلسفی را گزارش و تحلیل کرده است و نسبت آن با اصطلاحات و حوزه‌های دانشی مرتبط را کاویده و داوری‌های مثبت و منفی نسبت به کلام فلسفی را اعتبارسنجی کرده است. اهم نتایج تحقیق بدین شرح است: خاستگاه این اصطلاح، مباحث روش‌شناختی علم کلام می‌باشد و کلام فلسفی، شاخه‌ای از کلام عقلی است که به‌لحاظ موضوعات مسائل و روش، اخص از کلام (به‌معنای عام) است، ولی از «فلسفه کلامی» متمایز بوده و نسبت به فلسفه دین و کلام جدید - بر اساس تلقی‌های گوناگون از این دو - گاهی مفهوماً به مرز عینیت می‌رسد و گاهی تفاوت آشکار می‌یابد؛ چنان‌که به‌لحاظ مصداق نیز گاهی محصول تأملات عقلی متفکران در حوزه کلام فلسفی با حوزه‌های دیگر - یعنی الهیات فلسفی، الهیات طبیعی، فلسفه دین، کلام جدید و فلسفه - آثاری مشابه و با نتایج مشترک است. ارزش و ضرورت کلام فلسفی نیز تابع برداشتی است که از این رویکرد کلامی می‌شود و بر اساس تعریف برگزیده، به‌لحاظ ارزش و ضرورت، هم‌سنگ کلام عقلی غیرفلسفی و کلام نقلی است.

واژگان کلیدی: کلام فلسفی، فلسفه کلامی، کلام عقلی، عقل‌گرایی فلسفی، تفکر عقلی فلسفی.

---

* استادیار پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی (soleimani@isca.ac.ir).

نقش عقل و نقل در معرفت دینی از منظر شیخ صدوق و شیخ مفید

مهدی عبداللهی* و سمیرا کریم‌نژادی**

شیخ صدوق و شیخ مفید با ارائه نظریات و نوآوری‌هایی در حدیث‌شناسی و علم کلام، نقش مؤثری در پویایی آموزه‌های شیعه ایفا کرده‌اند. ایشان با حفظ قلمروهای معرفت‌شناختی عقل و نقل، هردو منبع را در معرفت دینی مؤثر و لازم دانسته‌اند و روش‌های گوناگونی را در بهره‌گیری از آنها اتخاذ کرده‌اند؛ به‌گونه‌ای که شیخ صدوق با رجحان روش نص‌گرایی، از روایات مشتعل بر استدلال‌های عقلانی نیز بهره گرفته است و شیخ مفید با توجه ویژه به عقل و رویکرد عقل‌گرایانه، به اثبات گزاره‌های دینی و دفاع از آنها پرداخته است. ایشان به بررسی سند و محتوای نصوص دینی اهتمام داشته است، ولی شیخ مفید هماهنگی مفاد خبر با گزاره‌های عقلی قطعی را بر بررسی سندی آن مقدم می‌دارد. به‌رغم اشتراکات این دو متکلم در مبانی و اصول اعتقادات دینی، اختلاف ایشان را می‌توان در انتخاب روش تبیین و اثبات احکام و معارف کلامی دانست؛ گرچه در برخی اختلافات اساسی، روش عقلانی شیخ مفید در بررسی مفاد و سند متون دینی قابل دفاع است. در مجموع رویکرد شیخ صدوق در توجه به علوم نقلی را فتح الباب تأسیس روش عقل‌گرایانه شیخ مفید و مبنای توسعه علوم عقلی می‌توان تلقی کرد. در تحقیق حاضر تلاش بر آن است با روش تحلیلی-توصیفی و نگارش جامع، ابعاد و زوایای گوناگون اختلافات معرفت‌شناختی و روش‌شناختی در رویکرد کلامی شیخین مورد واکاوی قرار گیرد که از نوآوری‌ها و امتیازات این اثر نسبت به آثار مشابه نگارش شده در این باره به‌شمار می‌رود.

واژگان کلیدی: عقل، نقل، صدوق، مفید، معرفت دینی.

* استادیار مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران (abdullahi@irip.ac.ir).
** دانش‌آموخته سطح ۴ جامعه الزهراء (karimnejadi400@gmail.com).

اصالت و امتیازات عقل‌گرایی شیعی

عبدالله محمدی*

از جمله مباحث مهم فلسفه و کلام شیعی، اثبات اصالت روش است. وجود برخی شباهت سبب شده است عده‌ای، مباحث فلسفی و کلامی متفکران شیعی را تقلید از فلسفه یونان و معتزله بدانند. مسئله اصلی مقاله حاضر آن است که نشان دهد الگوی عقلانیت شیعی نه تنها مستقل و اصیل است، بلکه برخوردار از امتیازاتی می‌باشد که در دیگر نظام‌های عقلانی یافت نمی‌شود. اثبات این مدعا از این رو ضروری است که علاوه بر پاسخ به اتهام یادشده، رویکرد متفاوتی در تحلیل عقلانی را نمایان می‌سازد. تحقیق پیش رو با روش اسنادی، تحلیلی به بررسی روش تعقل در دو حوزه فلسفه و کلام می‌پردازد و اثبات می‌کند متکلمان و فیلسوفان شیعی به دلیل بهره‌مندی از تراث و حیانی، عقلانیتی کاملاً متمایز از معتزله و یونان باستان داشتند. این الگو میان عقل، شهود و وحی تنافی نمی‌بیند و با نگاهی جامع‌نگر میان ساحت نظر و عمل و نیز بینش و گرایش ارتباط برقرار می‌کند که نتیجه آن دست‌یابی به نظامی جامع و منسجم است.

واژگان کلیدی: عقلانیت شیعی، عقل‌گرایی، کلام شیعی، فلسفه اسلامی، کلام فلسفی.

بررسی کاربردها و کارکردهای عقل از منظر قرآن کریم

رمضان علی تبار*

در قرآن کریم به‌صورت مستقیم و غیرمستقیم به «عقل» به‌عنوان یکی از منابع و ابزارهای معرفتی پرداخته و بر اساس آن، بشر به تعقل و عقلانیت دعوت شده است. در برخی آیات قرآن کریم به‌صورت مستقیم و با دلالت مطابقی از واژه عقل و مشتقات آن استفاده شده و در دسته دیگر به‌صورت غیرمستقیم و با دلالت التزامی، در قالب واژه‌هایی مانند قلب، لب، فؤاد و مانند آن و با کارکردهایی مانند تفکر، تفقه، شعور، بصیرت و درایت به‌عنوان کارکردهای عقل اشاره شده است. این واژگان در قرآن کریم، مترادف یا مرتبط با کارکردهای معرفتی عقل‌اند. بر اساس آیات قرآن کریم، عقل دارای کارکردهای مختلف - اعم از معرفتی و غیرمعرفتی - است. این کارکردها در مسائل علوم انسانی نمایان‌تر است.

مقاله حاضر می‌کوشد در مقام جمع‌آوری اطلاعات از روش کتابخانه‌ای و در مقام داوری (تجزیه و تحلیل اطلاعات) با روش عقلی و نقلی و با تأکید بر آیات قرآن کریم، برخی کارکردهای عقل را طبقه‌بندی و تحلیل نماید. بر اساس نتایج نوشتار پیش‌رو، کارکردهای نظری و عملی، طبیعی و فراطبیعی، منبعی و ابزاری، انتقادی و روش‌شناختی به‌عنوان برخی کارکردهای عقل از منظر قرآن مورد تحلیل قرار گرفته است.

واژگان کلیدی: عقل، قرآن، کارکرد معرفتی، کارکرد عملی.

جایگاه عقل در شیوه تفسیری قرآن به قرآن

محسن ابراهیمی*

آنچه موجب تفاوت شیوه تفسیری قرآن به قرآن از دیدگاه‌های ظاهرگرا، در فهم وحی می‌شود؛ توجه به نقش عقل در شکل‌گیری این شیوه، فهم است. با تأمل در اصولی که علامه طباطبایی* در تفسیرالمیزان و به‌خصوص در بخش مقدمه ذکر می‌کند، مشخص می‌شود که این شیوه تفسیری در بستر توافق حداقلی عقل و وحی شکل می‌گیرد. این توافق حداقلی به‌شکل سلبی این‌گونه قابل بیان است که گزاره‌های عقلانی در تناقض یا تضاد با وحی نیستند. باین حال توافق عقل و وحی در تعاملی روبه‌رشد و سازنده، در این شیوه تفسیری تبدیل به توافق حداکثری و ایجابی می‌شود. این توافق ایجابی و حداکثری در این چهارچوب محقق می‌شود که عقل هرچند از لحاظ زمانی مقدم بر اثبات وحی است، اما وحی از لحاظ شرافت و رتبه، مقدم بر عقل است. عقل با تصدیق گزاره مذکور، در ابتدا در نسبت با وحی، در نقش پذیرنده معارف و حیاتی در فهم مفهوم و تشخیص مصداق ظاهر می‌شود و پس از گذارندن دو مرحله مذکور، با شکوفاکردن استعدادها و توانایی‌های خود در مرحله سوم یعنی مرحله نظریه‌پردازی به تبیین، نقد و بررسی مفاهیم عقلی و استدلال بر آنها می‌پردازد. با تبیین این مدعا مشخص می‌شود ذکر مباحث فلسفی در تفسیرالمیزان، تکمیل‌کننده شیوه تفسیری قرآن به قرآن است و نمی‌توان آنها را مباحثی استطرادی یا مغایر با این شیوه تفسیری دانست.

واژگان کلیدی: تفسیر قرآن به قرآن، علامه طباطبایی*، عقل، وحی، توافق عقل و وحی.

جایگاه عقل و فلسفه در تبیین دین از منظر استاد مطهری

محمدحسن قدردان قراملکی*

تحقیق حاضر به تبیین نقش تفکر عقلی و فلسفی در تفسیر دین می‌پردازد. مقاله به تبیین «نقش عقل در مکتب اهل سنت»، «تشیع» و «مخالفان تفکر فلسفی» از منظر استاد مطهری می‌پردازد. در بخش نخست پس از اشاره به انواع جهان‌بینی، نادیده‌انگاشتن نقش عقل در مکتب اشاعره و اهتمام به آن در مکتب معتزله و تشیع تبیین شده است و در ادامه دیدگاه استاد بر امتزاج تشیع با تفکر فلسفی به علت آیات و روایات تقریر و به شبهات مخالفان پاسخ داده شده است. بخش دیگر مقاله متکفل تبیین دیدگاه مخالفان فلسفه (اشاعره، تجربه‌گرایان و اخباریون) و نقدهای استاد بر آنهاست. در ختام مقاله پیشینه اخباری‌گری، ویژگی‌ها و ادله آنان مورد تحلیل و نقد قرار گرفته است.

واژگان کلیدی: عقل، فلسفه، تشیع، اشاعره، معتزله، معرفت تجربه‌گرا، اخباری‌گری، مکتب تفکیک.

فلسفه اسلامی؛ ضرورت، کاستی‌ها و بایسته‌ها در اندیشه آیت‌الله خامنه‌ای

محمدصفر جبرئیلی*

رشد سریع و پی‌درپی افکار فلسفی در دنیا به‌گونه‌ای است که در برهه کوتاهی از زمان به‌دنبال عوامل سیاسی، اجتماعی و فرهنگی در فضای فکری جهان به‌ویژه جوامع اسلامی و شیعی منتشر می‌شود؛ به‌همین دلیل حوزه‌های علمیه باید در کنار دانش‌های اصلی یعنی فقه به‌عنوان ستون فقرات و کلام به‌عنوان پایه، به دانش فلسفه به‌عنوان لازمه حتمی بپردازد تا بتواند در عین آمادگی لازم برای مقابله و مواجهه با فلسفه‌های غلط و انحرافی، در ارتقای فهم و معرفت دینی، دفاع عقلانی از دین، پاسخ‌گویی به پرسش‌ها و رشد و گسترش تفکر عقلانی در جامعه نقش‌آفرین و تأثیرگذار باشد. آیت‌الله سیدعلی خامنه‌ای نه به‌عنوان فیلسوف یا مورخ فلسفه، بلکه به‌عنوان متفکر و اندیشمند اجتماعی با هدف رشد و ارتقای دانش فلسفه اسلامی درباره کارکردها، آسیب‌ها و بایسته‌های آن سخن گفته و به ضرورت دوچندان تبحر حوزه‌های علمیه در این دانش تأکید کرده‌اند. نوشتار حاضر با روش توصیفی تحلیلی و استفاده و اسناد به منابع گفتاری و نوشتاری معظم‌له درصدد تبیین دیدگاه ایشان است.

واژگان کلیدی: فلسفه اسلامی، ضرورت، کارکردها، آسیب‌ها، بایسته‌ها، آیت‌الله خامنه‌ای.

کاربرد روش «حکمی - اجتهادی» در تولید علوم انسانی

عبدالحسین خسروپناه* و محمد قمی**

دانشمندان اسلامی در مواجهه با علوم انسانی غیربومی، سه نوع رویکرد دارند: ۱. پذیرش گزینشی، انتقادی و تولیدی؛ ۲. پذیرش التقاطی؛ ۳. تولید علم دینی. رویکرد سوم از حدود هشتاد سال پیش مورد توجه قرار گرفت و سیر رو به رشدی را طی کرده است. علم دینی از منظر ما علمی است که مبتنی بر چهار مؤلفه مبانی، روش‌شناسی، جهت‌گیری و کارکردهای حکمی باشد. ما با نظر به مباحث مطرح‌شده از سوی عالمان گذشته و معاصر و با بررسی نقاط قوت و ضعف آنها، الگوی «حکمی - اجتهادی» را در تولید علوم انسانی ارائه کرده‌ایم که در آن علاوه بر مبانی و منابع، روشی نو را نیز لازم دانسته‌ایم و مورد تأکید قرار داده‌ایم و معتقدیم دانشمندان علوم انسانی - مانند جامعه‌شناسی، علوم سیاسی، اقتصاد، مدیریت و روان‌شناسی - با به‌کارگیری این الگو به نظریه‌پردازی و تولید علوم انسانی اسلامی می‌توانند پردازند. الگوی «حکمی - اجتهادی» الگویی کلان و شامل سه قسم راهبرد اجتهادی می‌باشد که متناظر با سه فعالیتی است که علوم انسانی مدرن انجام می‌دهد: راهبرد اجتهاد قسم اول به توصیف انسان مطلوب می‌پردازد؛ توصیف انسان محقق با راهبرد اجتهاد قسم دوم به‌دست می‌آید و با استفاده از راهبرد اجتهاد قسم سوم نیز انسان محقق را می‌توان نقد کرد و آن را به‌سمت انسان مطلوب سوق داد. عقل علاوه بر روش حکمی، در هر یک از روش‌های اجتهادی نیز کاربرد و جایگاه ویژه‌ای دارد. در مقاله حاضر می‌کوشیم ضمن معرفی روش «حکمی - اجتهادی» نحوه به‌کارگیری آن در تولید علوم انسانی را نیز بیان کنیم.

واژگان کلیدی: علوم انسانی حکمی؛ روش حکمی اجتهادی؛ نظریه‌پردازی؛ اجتهاد؛ استدلال.

* استادتمام پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی / نویسنده مسئول
(khosropanahdezfuli@gmail.com)

** دکتری حکمت متعالیه از مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران
(mohammad.qomi7@gmail.com)

بررسی و تبیین بنیان‌های وجودی، معرفتی و روشی عقلانیت پیشرفت (توسعه تعالی بخش)

حسین رضانی*

«عقلانیت پیشرفت» تبیین‌کننده چیستی، چرایی و چگونگی «پیشرفت» است. از آن جهت که جوهره عقلانیت را نظر و عمل انسان و جامعه پدید می‌آورد و نظر و عمل متفرع بر هستی اندیشنده، فعال و خلاق «انسان بماهو انسان» است، برای درک ابعاد «عقلانیت پیشرفت» منطقاً لازم است بنیان‌های وجودی و فطری نظر و عمل انسان، معطوف به پیشرفت بررسی شود. در نگاه هستی‌شناختی حکمت و معرفت اسلامی، نظر و عمل انسان و به تبع انسان، جامعه، حقایقی درهم تنیده‌اند؛ در نتیجه تبیین بنیادهای عقلانیت در پیوند وجودی با جوهر عقلانی و فطرت تعالی یابنده نوع انسان، همراه با درک وجودی و معرفتی، به نحو توأمان رقم خواهد خورد. متناظر با مبادی وجودی و معرفتی، روش پیشرفت شناسایی می‌شود. با درک این معنا، مقاله حاضر می‌کوشد با بهره‌گیری از روش تحلیل عقلانی موضوعات و مسائل در چهارچوب مفهومی و نظری مبانی حکمی و معرفتی اسلامی به تبیین عقلانیت پیشرفت بپردازد. در این جهت به تبیین تقوّم معرفتی و نحوه امتدادیابی اجتماعی و تاریخی اندیشه پیشرفت، التفات به چیستی فهم منفتح واقعیت پیشرفت، تبیین لایه‌های معرفت و واقعیت در تناظر با مراتب وجودی انسان و عالم انسانی، شناسایی چیستی تعالی و چگونگی تحقق نظری و عملی آن و مراتب استکمال عقلی در ابعاد تعالی انفسی (فرهنگی) و آفاقی (تمدنی) جامعه انسانی و روند تحقق پیشرفت در پرتو عبودیت، تعالی وجودی و شکوفایی عقلانی انسان پرداخته و کوشیده است تصویری از «عقلانیت پیشرفت» از منظر حکمت و معرفت اسلامی ارائه نماید.

واژگان کلیدی: عقلانیت، پیشرفت، توسعه، تعالی، فرهنگ، تمدن.

---

* استادیار پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی (h.ramezani@chmail.ir).

اهمیت فلسفه اسلامی و نقش آن در پیشرفت تمدن اسلامی از منظر مقام معظم رهبری

عبدالله محمدی*

از جمله مسائل مهم دوران حاضر نوع مواجهه با علوم در بستر تمدن اسلامی است. دانش فلسفه از علوم زیربنایی برای ساخت یک تمدن به‌شمار می‌رود، ولی فلسفه اسلامی گاه با برخی مخالفت‌ها و اتهاماتی چون ناکارآمدی در عرصه تمدن‌سازی مواجه بوده است. مسئله اصلی مقاله حاضر آن است که جایگاه فلسفه اسلامی و نیز نقش آن را در تمدن‌سازی از منظر راهبردی مقام معظم رهبری واکاوی کند. تحقیق پیش رو با روش کتابخانه‌ای و توصیفی - تحلیلی سامان یافته است. مهم‌ترین نتایج مقاله آن است که مقام معظم رهبری فلسفه را فقه اکبر می‌داند و با تأکید بر همراهی فلسفه و شریعت، آن را مهم‌ترین ابزار برای دفاع از دین و پاسخ به شبهات معرفی کرده است. ایشان فلسفه اسلامی به‌ویژه قرانت‌صدرایی آن را عاملی مهم در تحقق و پیشرفت تمدن اسلامی می‌داند و معتقد است این معارف باید در ایران به‌عنوان ام‌القری فلسفه جهان تبیین و در قالب‌های مختلف به محافل بین‌المللی عرضه شود. پرداختن به امتدادهای سیاسی اجتماعی حکمت، پاسخ به نیازهای بشر مدرن بر اساس منظومه فکری حکمای مسلمان، پرداختن به فلسفه‌های تطبیقی و تربیت محققان توانمند از تأکیدات ایشان در جهت بسط گفتمان فلسفه اسلامی و تقویت تمدن اسلامی است. رهبر معظم انقلاب فلسفه را نه مانعی بر سر راه معنویت، بلکه عامل تقویت آن شمرده و حکمت متعالیه را بهترین نظام فلسفی معنویت‌ساز دانسته است.

واژگان کلیدی: آیت‌الله خامنه‌ای، فلسفه اسلامی، تمدن اسلامی، حکمت متعالیه، پیشرفت.

جلد دوم:

اخباری گری و
نگره تفکیک

ارزیابی عقل‌ستیزی جریان اخباری‌گری در استنباط احکام شرعی

آیت‌الله العظمی جعفر سبحانی* و مجتبی جولاپی فر**

یکی از منابع چهارگانه استنباط احکام شرعی از دیدگاه اصولیان، عقل است. جریان مقابل اصولیان که به اخباریان مشهور شدند، برای عقل در استنباط احکام جایگاهی قائل نبودند و اگرچه ادراک حُسن و قبح عقلی را باور داشتند، اما قاعده ملازمه را منکر شدند. نقد اندیشه و پاسخ به ادعای این طایفه، ضرورت پژوهش در این موضوع را آشکار می‌سازد و پرسش اصلی را بر محور تحلیل و چرایی عقل‌ستیزی در استنباط احکام شرعی از سوی اخباریان ترسیم و هدف از پژوهش حاضر، دفاع از دلیل عقل در استنباط احکام فرعی است. اخباریان مدعی بودند عمل به قطع حاصل از استنباط متکی به منبع غیر کتاب و سنت حجیت ندارد. از نظر ثبوتی ادعای اخباریان امکان‌پذیر می‌باشد؛ زیرا شارع قادر است در موضوع طاعت تصرف کرده و موضوع را مقید به اخذ از معصوم نماید، اما از نظر اثبات دو دسته ادله عقلی و نقلی ایشان مردودند. روش حل مسئله در تحقیق پیش رو توصیفی - تحلیلی است که با تکیه بر آثار اصولیان شیعه به سامان رسیده است.

واژگان کلیدی: عقل‌ستیزی، استنباط، اخباری‌گری، نقد اخباریان، دلیل عقل.

* از مراجع عظام تقلید.

** محقق و مدرس سطوح عالی حوزه علمیه قم/ نویسنده مسئول

(m.joulaefar@gmail.com)

بررسی عدم حجیت عقل در «الفوائد المدنیة»

علیرضا حسن‌تبار*

ملازمین استرآبادی مؤسس مکتب اخباری در الفوائد المدنیة که موجب گسترش این مکتب شده است، به دلایلی استناد می‌کند که سبب گمان وی بر نفی حجیت یا بی‌نیازی از عقل شده است؛ مانند برخی روایات که از عمل به عقل منع می‌کند، خاستگاه استفاده از عقل، وقوع مخالفت حکم عقل با واقع و عقاید و احکام شرعیه قطعیه، قطعی بودن نصوص و ظنی بودن حکم عقل و نفی ملازمه میان حکم عقل و شرع که به‌روش (توصیفی - تحلیلی) هریک از ادله بررسی شد؛ مانند خلط عقل کاشف و حاکم، عدم مقام بیان روایات مذکور و نادیده‌گرفتن معارض، عدم نفی حجیت به‌سبب خاستگاه منفی و وضع قوانین جدید برای عدم مخالفت با واقع به‌جای نفی حجیت، قطعی پنداشتن تمامی نصوص و ظنی بودن احکام عقل و درنهایت به‌سبب حکمت شارع و تبعیت احکام از مصالح و مفاسد، ملازمه نیز ثابت است؛ در نتیجه ادله وی برای نفی حجیت عقل در استنباط احکام غیرقابل قبول و فقط موجب وضع قوانین است.

واژگان کلیدی: عقل، حجیت عقل، استرآبادی، فوائد المدنیة، استنباط.

عقل فلسفی و عقل تفکیکی

علی ربانی گلپایگانی*

بسیاری از متفکران اسلامی - اعم از فیلسوفان، متکلمان و مفسران و شارحان احادیث، تفکر عقلی برخوردار از ورزندگی فلسفی و کلامی را در فهم معانی و مفاهیم قرآنی و روایی مربوط به معارف توحیدی، مفید و ثمربخش دانسته و در پژوهش‌های قرآنی و روایی خود از آن بهره گرفته‌اند. اما ظاهرگرایان و اخباریان آن را زیانبار و نامشروع انگاشته‌اند. طرفداران مکتب تفکیک نیز در عین این‌که با ظاهرگرایی و اخباری‌گری مخالفند، در زیانبار بودن بهره‌گیری از تفکر عقلی فلسفی و کلامی در فهم معانی و مفاهیم آیات و روایات معارفی و توحیدی همدستان می‌باشند.

در نوشتار حاضر، دیدگاه و دلایل آنان، به روایت محمد رضا حکیمی که از طرفداران بنام این مکتب است، نقل و بررسی شده است.

واژگان کلیدی: عقل فلسفی، عقل تفکیکی، عقل فطری، عقل دفائی، مکتب تفکیک.

نقد مکتب تفکیک (نقش فلسفه و عرفان در دین‌پژوهی)

سیدیجی یثربی*

دین مقدس اسلام یک مکتب برای سعادت دنیوی و اخروی بشر است که برای تفسیر آموزه‌های آن به ابزار مختلفی نیاز است که در هرم آنها عقل و عقلانیت قرار دارد که علوم مختلف اعم از نقلی و عقلی متکفل آن هستند که آن دو در واقع ابزار معرفت دین محسوب می‌شوند که متأسفانه برخی در استفاده از آن دچار افراط و تفریط شدند که زمینه پیدایش اختلافات فکری را به وجود آمده است. نگارنده در این مقاله به دو عامل مهم: تعریف ناقص از مفاهیم و علوم و داوری نادرست مدعیان هر مشرب اشاره کرده است و در آخر مقاله پیشنهاد شده است که اندیشوران نباید به بهانه نقل‌گرایی مکتب اسلام را از ابزار معرفت عقلی از داشتن‌های چون منطق و فلسفه و عرفان محروم کنند که آن در جهان معاصر به ناکارمادی دین اسلام منجر خواهد شد.

واژگان کلیدی: اسلام، عقل، عقلانیت، فلسفه، منطق، عرفان

مکتب تفکیک؛ تعریف، خاستگاه و مدعای اصلی آن از نگاه منتقدان

حسین فکور اصفهانی* و میناسادات موسویان**

«تفکیک» یکی از جریان‌های فکری قابل توجه در تاریخ معاصر ایران است و در رأس آن می‌توان از میرزا محمد مهدی اصفهانی یاد کرد که بنیانگذار این مکتب بود و آرای ایشان نوعاً اساس این مکتب است. از طرف دیگر همزمان با تاسیس این مکتب، ناقدان متعددی، آراء و اندیشه‌های این مسلک را از جهات مختلف به نقد کشیده‌اند. مقاله حاضر به موضوع چستی مکتب تفکیک، خاستگاه و مدعای اصلی آن با نگاه انتقادی منتقدان پرداخته است. از نظر ایشان، منظور تفکیکیان از تفکیک یادشده، تقابل و تضاد میان محتوای قرآن و مدعیات فلسفه و عرفان است و نه صرف اختلاف در راه و روش. خاستگاه این جریان فکری نیز آگاهی یافتن از خلأ توجه به معارف اصیل و حیانی بوده که در افراط به تعلیم و تعلم علم فلسفه و عرفان مشاهده کردند. البته اهل تفکیک خود نیز در نقطه مقابل در استناد به منابع و حیانی به افراط دچار شدند، ولی با وجود این نمی‌توان از نقطه قوت این جریان فکری یعنی اهتمام به منابع اصیل دینی و تلاش در رفع مهجوریت آن چشم‌پوشی کرد. همچنین در این مقاله در پاسخ به ادعای اهل تفکیک، نسبت آورده‌های علم عرفان و فلسفه با قرآن و سنت از نظر برخی اساتید تبیین شده است.

واژگان کلیدی: تفکیک، میرزا مهدی اصفهانی، منتقدان، تعریف، خاستگاه، نقد.

* دانشیار پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی (salehnasrabad@yahoo.com).

** دانش‌آموخته سطح چهار حوزه علمیه خواهران

(mina.mosavian1376@gmail.com).

مکتب تفکیک و انکار عقل باطنی انسان

محمدحسن قدردان قراملکی*

وجود عقل در ذات و سرشت انسان و بالندگی آن بارشده و نمو حیات انسانی مورد پذیرش همه متألهان می‌باشد که انسان در پرتو آن شناخت خدا، پیامبران و آموزه‌های دینی را اصطیاد می‌کند، ولی بیشتر تفکیکیان منکر عقل باطنی و متصل انسان شده و به جای آن، به عقل منفصل و بیرونی معتقد شدند حقیقت آن نور خارجی اعطایی خداست. نویسنده با روش توصیفی و انتقادی نظریه تفکیکیان و ادله عقلی مدعیانشان را طرح و به نقد آن می‌پردازد.

واژگان کلیدی: عقل، عقل متصل و منفصل، مکتب تفکیک، نور خارجی.

بررسی کارکرد عقل در کلام عقلی - فلسفی و کلام تفکیکی

حمیدرضا شاکرین*

کارکردها و چگونگی کاربرد عقل، از مسائلی مهم روش‌شناختی در حوزه علم کلام و معارف اعتقادی است. در تاریخ علم کلام شیعه، عقل‌گرایی، به‌ویژه عقل فلسفی را می‌توان رویکرد غالب به حساب آورد. در عین حال در حدود و ثغور و چگونگی کاربرد عقل و میزان اعتباربخشی به آن، اختلافاتی رخ نموده است. مقاله حاضر به دنبال آن است که این مسئله را با روش اسنادی - تحلیلی، از منظر کلام عقلی - فلسفی و کلام تفکیکی که آن نیز مدعی نوعی عقل‌گرایی به نام خرد نوری و فطری است، بررسی کند؛ نتیجه، دفاع از عقل‌گرایی اصطلاحی اعم از منطقی و فلسفی و بیان برخی ناراستی‌ها و نارسایی‌های مدل تفکیکی است.

واژگان کلیدی: عقل فطری، عقل استدلالی، کلام عقلی، کلام فلسفی، نگره تفکیک.

تعارض عقل و نقل و روش حل آن در کلام عقلی و تفکیکی

حمیدرضا شاکرین*

از جمله مسائل روش‌شناختی که به‌ویژه در صورت تعدد منابع معرفت اهمیت فراوانی می‌یابد، مسئله نسبت میان داده‌ها، دادوستدها و حل تعارضات احتمالی است. مسئله تعارض در نگاهی کلان در دو سطح درون‌منبعی و بین‌منبعی قابل طرح است. مقاله پیش رو بر آن است مسئله تعارض دلیل عقلی و نقلی را از دو منظر کلام عقل‌گرای استدلالی و کلام تفکیکی، به‌ویژه در نگاه آیت‌الله ملکی میانجی بررسی و ارزیابی کند. مقاله به‌لحاظ مقام گردآوری از روش کتابخانه‌ای و در مقام داوری از روش عقلی - تحلیلی بهره می‌گیرد. نتیجه تحقیق این است که کلام عقلی اصطلاحی هم در تعیین حوزه تعارض و هم در راه حل آن بنیاد قوی‌تری دارد. افزون‌بر آن حتی اگر در مواردی مدعیات کلامیان تفکیکی را مانند غالب کلامیان عقل‌گرا تفسیر کنیم، باز نسبت به حل برخی فروض احتمالی تعارض پاسخ‌گو نخواهد بود.

واژگان کلیدی: روش علم کلام، کلام عقلی، کلام تفکیکی، تعارض عقل و نقل.

تحلیل انتقادی مسئله شناخت و رابطه نفس با عقل و علم در نگاه تفکیک از منظر آیت‌الله آملی لاریجانی (دامت برکاته)

حسین فکور اصفهانی* و میناسادات موسویان**

مدعای اصلی مسلک تفکیک که بر اساس جداسازی معارف الهی از معارف بشری به‌وسیله میرزامهدی اصفهانی پی‌ریزی شد، خالص‌سازی معرفت ناب دینی از معرفت‌های حاصل از علوم بشری یعنی فلسفه و عرفان است که در نظر ایشان خاستگاه یونانی دارد. محور اصلی این مدعا، دیدگاه خاص و بی‌سابقه تفکیکیان درباره مسئله نفس و رابطه آن با شناخت، عقل، علم، قدرت و مشیت است که مورد توجه منتقدان بسیاری نیز قرار گرفته است. آیت‌الله صادق آملی لاریجانی از جمله پیشگامانی‌اند که در دروس خارج اصول فقه، به‌مناسبت بحث از اخباری‌ها و حجیت قطع، مسئله نفس و جهات گوناگون آن را بر اساس دو کتاب «أبواب‌الهدی» و «مصباح‌الهدی» میرزامهدی اصفهانی، مؤسس اصلی این جریان فکری بررسی و نقد کرده است. از منظر ایشان اشکالات روشنی و محتوایی متعددی به مدعای تفکیکیان درباره نفس و رابطه آن با شناخت و علم و عقل وارد است. عدم دلالت روایات بر مدعای ایشان و مواجهه گزینشی در استشهاد به روایات، اشکال در تصور معنای ارائه‌شده از سوی اصحاب تفکیک و مبهم‌بودن برخی گزاره‌ها و مصطلحات مسلک تفکیک مانند روشن‌نبودن مراد از نفس و مظلم‌الذات‌بودن آن یا مقوله وجدان، افرات در مردود دانستن کل تصورات و تصدیقات و انحصار راه فهم در شهود آن نیز از نوع تفکیکی، روشن‌نبودن مسیر برای رسیدن به شهود مد نظر مکتب تفکیک و سدره‌ها بر اهل معرفت، مصادیقی از پیامدهای نادرست این مسلک است.

واژگان کلیدی: تفکیک، آیت‌الله آملی لاریجانی، شناخت، نفس، عقل، علم.

* دانشیار پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی (salehnasrabad@yahoo.com).

** دانش‌آموخته سطح چهار حوزه علمیه خواهران
(mina.mosavian1376@gmail.com).

چیستی و حجیت عقل از دیدگاه میرزاهمدی اصفهانی

محمد جعفری*

مکتب و مدرسه معارفی خراسان که از شکل‌گیری آن یک سده می‌گذرد، بی‌شک در فضای علمی و فکری معاصر ما تأثیرات درخوری داشته و طرفداران و پیروانی را به خود جلب کرده است. پایه‌گذار این مدرسه، آیت‌الله میرزاهمدی اصفهانی است و در مقاله پیش رو هدف بر این است با توجه به اهمیت بحث نسبت عقل و دین، دیدگاه وی در مورد چیستی عقل و حجیت آن تبیین شود.

ایشان در مورد معنا و چیستی عقل معتقد است در علوم الهی، عقل نوری ظهور ذاتی دارد و حُسن و قبح افعال با آن آشکار می‌گردد. در این معناشناسی دینی از عقل دو تفاوت هستی‌شناسانه و سه تفاوت معرفت‌شناسانه با معنای اصطلاحی و رایج از عقل دیده می‌شود؛ به خصوص آنکه عقل صرفاً به عقل عملی فروکاهیده شده و شأن نظری عقل به رسمیت شناخته نمی‌شود. میرزاهمدی اصفهانی حجیت عقل و علم را ذاتی می‌داند، ولی در مورد یقین معتقد است هر یقینی ارزش معرفتی ندارد و فقط در سه نوع یقین می‌توان احراز مطابقت با واقع کرد و دیگر یقین‌ها مخصوصاً یقینی که از راه استدلال‌های قیاسی به دست می‌آید، مطلوب و ارزشمند نیست. آنچه در بررسی دیدگاه‌های میرزاهمدی کاملاً عیان است، مشابهت‌های فکری وی با اندیشه اخباری‌گری است که در مقاله حاضر با روش تحلیل محتوا، شواهد متعددی برای آن ارائه شده است.

واژگان کلیدی: مدرسه خراسان، عقل ابزاری، عقل منبعی، روش قیاسی، علم، یقین.

چیستی خداوند در الهیات فلسفی و عرفانی و سنجش آن از دیدگاه میرزامهدی اصفهانی

حسین عشاقی*

در مورد ماهیت خداوند، بین فلاسفه و عرفا یک اتفاق نظر و یک اختلاف هست؛ فلاسفه و عرفا هر دو قائل‌اند که ماهیت خداوند چیزی جز وجود او نیست و خداوند بر خلاف ممکنات، ماهیتش با وجودش تفاوت ندارد، ولی در این مسئله که «وجودی که عین ماهیت خداوند است، آیا وجودی مقید است یا وجودی لاشروط»، بین آنها اختلاف نظر است. فلاسفه وجود خداوند را مقید به خصوصیات واجب‌الوجودی می‌دانند، ولی عرفا وجود حق را لاشروط از هر قیدی و خصوصیتی قرار می‌دهند. در این باره براهین عقلی و ادله نقلی، دیدگاه عرفا را تأیید می‌کنند.

در این میان میرزامهدی اصفهانی دیدگاهی را مطرح می‌کند که نه مورد تأیید عقل و نه مورد تصدیق آرای اهل بیت^{علیهم‌السلام} است. آنها می‌گویند «وجود»، عین ذات حق نیست، بلکه مخلوق خداست. تفصیل این بحث را در مقاله پیش رو خواهید دید.

واژگان کلیدی: ماهیت خداوند، وجود خداوند، فلاسفه و عرفا، وجود لاشروط، وجود مقید، ذات حق، خدای تفکیکیان.

تحلیل و نقد هستی‌شناسی و گستره کاربرد عقل در آرای قرآنی تفکیکیان متأخر

محمد عرب‌صالحی* و فریده پیشواپی**

هدف مقاله پیش رو تحلیل و نقد هستی‌شناسی عقل در آرای «تفکیکیان متأخر» یعنی پیروان کنونی این جریان فکری و تبیین کاستی‌های کاربست آن در فهم قرآن است و این موضوع را در آرای قرآنی مرحومان ملکی میانجی، تهرانی، حکیمی و آیت‌الله سیدان بررسی کرده است. نتایج پژوهش حاضر که به‌روش تحلیلی با رویکرد انتقادی مبتنی بر اطلاعات کتابخانه‌ای انجام شده است، نشان می‌دهد تفکیکیان متأخر ضمن مخالفت سرسختانه با عقل فلسفی به معنای خاص آن، عقل مورد پذیرش خود را با عناوین متمایزی همچون عقل فطری (عقل انواری)، خودبنیاد دینی و ضروری معرفی می‌کنند تا تفاوت آن را با عقل فلسفی نشان دهند، اما در واقع عقل مطلوب ایشان، همان عقل تحلیل‌گر یا عقل مدرک بدیهیات است و در قالب فضایی منطقی، ارجاع عمومات و مطلقات به مخصصات و مقیدات و فهم قرآن کریم با قراین متصله و منفصله ظهور یافته است. همچنین این فرضیه ثابت می‌شود که گرچه تفکیکیان متأخر نسبت به متقدمان خود تا حدودی به عقل بها داده‌اند، ولی این کارکرد باز هم حداقلی است و فقط در محدوده اثبات اصل برخی عقاید، درک حرمت، وجوب و حُسن و قبح برخی امور کارایی دارد. حاصل اینکه این جریان فکری مبتنی بر تفکیک از پیش ساخته خود در میان منابع تفسیر، دست عقل فلسفی را از دایره فهم و درک معانی عمیق قرآن کوتاه و نوعاً به سطوح ظاهری معنای آیات اکتفا کرده است. مقایسه دیدگاه قرآنی ایشان با تفاسیر عقل‌گرا شاهد این مدعاست.

واژگان کلیدی: تفکیکیان متأخر، عقل، عقل فطری، عقل انواری، عقل فلسفی.

* دانشیار پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی (arabsalehi@iiict.ac.ir).

** دانش‌آموخته سطح چهار تفسیر تطبیقی مؤسسه آموزش عالی حوزوی معصومیه/ نویسنده مسئول (f.pishvae@dtc.ac.ir).

تحلیل انتقادی مبانی و روش تفکیکیان معاصر در تفسیر قرآن

محمد عرب‌صالحی* و فریده پیشوایی**

جریان فکری «تفکیک» که از حیث زمانی به دو دوره متقدم و متأخر تقسیم می‌شود، ضمن نگاه سلبی به عقل فلسفی در فهم قرآن کریم، صرفاً تفسیر بر اساس سنت صحیح را می‌پذیرد. معاصران این جریان نسبت به متقدمان، رویکرد متعادل‌تری در پیش گرفته‌اند و با تعریف خاصی از عقل، کارکردهایی برای آن در تفسیر قائل‌اند. مقاله حاضر به روش اسنادی در گردآوری اطلاعات و بارویکرد انتقادی، مبانی و روش ایشان در تفسیر را با محوریت آثارشان به صورت مصداقی ارزیابی کرده و در صدد اثبات این فرضیه است که مبنا و روش تفسیری تفکیکیان معاصر با وجود امتیازاتی مانند اهتمام ویژه به فهم الهی قرآن یا به کارگیری عقل تحلیل‌گر، با کاستی‌ها و آسیب‌هایی روبه‌رو می‌باشد. مهم‌ترین نقد، تقلیل معارف عمیق قرآنی به دلالت تطابقی و ظاهری، حجت‌دانستن ظهورات شخصی و مانع‌تراشی در معرفت‌بخشی برخی آیات است. این جریان همچنان که مخالفان خود را به تحمیل یافته‌های بشری در تفسیر قرآن متهم می‌کند، خود نیز بدون ارائه نظام دقیق از رویکرد معرفت‌شناختی و الزامات منظومه فکری‌اش، با پیش‌فرض‌های تفکیکی در مبنا و روش تفسیری، فهم خود از قرآن را همان معنای مستفاد از عقل فطری می‌داند. این امر وزانت علمی این جریان را فروکاسته و آن را در جایگاهی فروتر از سایر رهیافت‌های تفسیری قرار می‌دهد.

واژگان کلیدی: تفکیکیان معاصر، نقد، عقل، مبانی، روش، تفسیر.

---

* دانشیار پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی (arabsalehi@iiict.ac.ir).
** دانش‌آموخته سطح چهار تفسیر تطبیقی مؤسسه آموزش عالی حوزوی معصومیه/
نویسنده مسئول (f.pishvae@dtc.ir).

جلد سوم:

عقل، فقه و اصول

چیستی، حجیت و کار بست عقل در استنباط احکام شرعی

آیت‌الله العظمی جعفر سبحانی* و مجتبی جولاپی فر**

عقل یکی از منابع استنباط احکام شرعی از دیدگاه فقهای امامیه است که تبیین مسائل آن از سوی اصولیان کمتر مورد توجه بوده و همین مطلب ضرورت این تحقیق را آشکار می‌سازد. جایگاه عقل در استخراج احکام در دیدگاه برگزیده، چونان مصباح شریعت در مقابل دو دیدگاه مفتاح و میزان است و حجیت عقل در قرآن و روایات را اجتناب‌ناپذیر می‌نمایاند. احکام عقل مشتمل بر مستقله و غیر مستقله در استنباط احکام فرعی است و قلمرو آن را مجالات خاص و اموری نظیر مستقلات و غیر مستقلات (ملازمات) و تنقیح مناط و فحوی الخطاب در بر می‌گیرد. ادراک عقلی حُسن و قبح با دلیل عقلی و نقلی آشکار است و اثبات ملازمه میان حکم عقل و شرع با توجه به بدهات عقلی و تأکید آیات و روایات بر آن بی‌نیاز از استدلال است.

واژگان کلیدی: عقل، استنباط، حکم شرعی، مستقلات، غیر مستقلات، حجیت، عقل عملی.

* از مراجع عظام تقلید.

** محقق و مدرس سطوح عالی حوزه علمیه قم (m.joulaefar@gmail.com).

نقش قواعد عقلی در استنباط احکام شرعی

علی ربانی گلپایگانی*

استنباط احکام شرعی از دو منبع عقل و وحی (کتاب و سنت) مبتنی بر قواعدی اصولی است که صبغه عقلی دارند؛ چنان‌که شواهد نقلی نیز آنها را تأیید می‌کند. قاعده «کُلُّ مَا حَكَمَ بِهِ الْعَقْلُ حَكْمٌ بِالشُّعْ» که از آن به‌عنوان ملازمه اصل تعبیر می‌شود، یکی از این قواعد است. از این قاعده تفسیرهای گوناگونی ارائه شده است که در همه آنها حکم عقل به‌صورت مستقیم یا غیرمستقیم کاشف از حکم شرع است. قاعده اهم و مهم در مورد تراحم مصالح و مفاسد از دیگر قواعد اصولی و اجتهادی است که از پشتوانه عقلی و نقلی برخوردار می‌باشد. بر اساس این قاعده، هرگاه میان دو تکلیف دینی در مقام عمل تراحم واقع شود یعنی مکلف نتواند به هر دو عمل کند، اگر مصلحت و مفاسد برابر باشد، در انتخاب یکی از آن دو مخیر است و اگر یکی اهمیت بیشتری داشته باشد، باید آن را برگزیند.

تنقیح مناط یا الغای خصوصیت از دیگر قواعد اصولی و اجتهادی برای استنباط احکام شرعی است. بر اساس این قاعده، حکم پاره‌ای از موضوعات که در کتاب و سنت بیان نشده، از حکم موضوعاتی که بیان شده است، استنباط می‌شود. البته باید تنقیح مناط و الغای خصوصیت، یقینی و اطمینانی باشد و ظن و گمان کافی نیست. همین مطلب تفاوت میان این قاعده و قیاس فقهی است که در فقه شیعه مردود

شناخته شده است. اصطلاح «مذاق شارع» نیز از مقوله تنقیح مناط می‌باشد. آگاهی از مبانی و مقاصد شریعت نیز از قواعد اجتهادی برای شناخت احکام شرعی به‌شمار می‌رود. در این باره دو رویکرد اعتدالی و افراطی وجود دارد. مجتهدان و فقیهان رویکرد اعتدالی داشته‌اند و برخی مدعیان روشنفکری و تجددگرایی، رویکرد افراطی را برگزیده‌اند. در نوشتار پیش رو، دیدگاه اعتدالی تبیین و دیدگاه افراطی نقد شده است؛ چنان‌که قواعد سه‌گانه پیشین نیز تبیین شده است.

واژگان کلیدی: استنباط احکام شرعی، قواعد عقلی و اصولی، قاعده ملازمه، تنقیح مناط، الغای خصوصیت، مذاق شریعت، مقاصد شریعت.

* استاد خارج کلام حوزه علمیه قم (ali.rabbanyy@gmail.com).

سیر شکل‌گیری عقل‌اجتهادی در میان فریقین

محمدرضا آرمیون*

ظرفیت آموزه‌های اسلام برای بارور کردن اندوخته‌های عقل، امری تردیدناپذیر است. پس از دوران رسول‌گرامی اسلام^ﷺ اجتهاد به‌عنوان یکی از روش‌های راهیابی به تعالیم اسلام رسمیت یافت. در قرن دوم بحث و جنجال درباره عقل‌اجتهادی و دایره حجیت آن، میان فریقین اوج گرفت. پس از ورود شیعیان به دوران غیبت معصومان، این بحث در اهل تسنن تثبیت شد و اختلاف به بدنه عالمان شیعی تسری یافت. در نوشتار حاضر درصددیم نخست خواستگاه بروز و ظهور این بحث را واکاوی کنیم و پس از تصویرسازی اجمالی از سرنوشت عقل‌اجتهادی در میان اهل سنت، اتهامات وارد بر گرایش اعتزال و فربگی دلیل عقلی در مدرسه بغداد را بررسی کنیم. ادعا این است که تفسیر نادرست سخنان بزرگانی همچون شیخ مفید و سید مرتضی در این اتهام نقش بسزایی دارد و عقل‌اجتهادی هرگز در اندیشه آنان به‌عنوان منبع دین مطرح نبوده است.

واژگان کلیدی: عقل‌اجتهادی، فقهی، کلامی، اجماع، قیاس، اصول عقلی.

---

* دکتری کلام امامیه و عضو هیأت علمی دانشگاه آزاد اسلامی کرج
(armiun20@yahoo.com)

جایگاه عقل در روش‌شناسی اجتهادی آیت‌الله خامنه‌ای

سیدسجاد ایزدهی*

با وجود اینکه عقل، جایگاهی انکارناپذیر در حوزه استنباط دارد، اما گستره و چگونگی استفاده از آن، می‌تواند در نتیجه استنباط مؤثر باشد. آیت‌الله خامنه‌ای به‌عنوان فقیهی که در امتداد مکتب فقهی امام خمینی قرار دارد، رویکردی حدّاکثری نسبت به عقل داشته است. بر اساس دیدگاه ایشان، تاریخچه فقه، نمایانگر این نکته است که عقل همواره، جایگاهی اساسی و رویکردی تحولی در فقه شیعه داشته است. با این که فقه شیعه به‌مثابه منبع فقهی تلقی می‌شود، اما به‌موازات این که نقش اندکی برای عقل در فقه عبادات وجود دارد، می‌توان از نقش موثرتری برای آن، در حوزه فقه سیاسی یاد کرد، ضمن این که از بنای عقلا نیز می‌توان در کنار دلیل عقل به‌مثابه منبع استنباط یاد کرد. به‌موازات عقل به‌مثابه منبع اجتهاد، در اصول فقه، از عقل به‌مثابه روش استنباط نیز یاد می‌شود. این تحقیق، با محوریت تحلیل و بررسی دیدگاه‌های آیت‌الله خامنه‌ای، جایگاهی مؤثر برای عقل در عرصه‌های مختلف حوزه اجتهاد ترسیم می‌کند که از توانایی مناسبی در اداره مطلوب جامعه‌ای کلان برخوردار است.

واژگان کلیدی: عقل، بناء عقلاء، استنباط، روش‌شناسی، آیت‌الله خامنه‌ای.

---

* استاد پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی (sajjadizady@yahoo.com).

گونه‌هایی از مباحث معرفت‌شناسی در اندیشه اصولیان

سیدمحمدعلی احمدی نیک*

معرفت‌شناسی از علوم نوبنیانی است که توانایی مطرح‌شدن و تطبیق با گزاره‌های هر علمی را داراست و برای پاسخ به چگونگی تشکیل باور، صدق و توجیه به‌کار گرفته می‌شود. عنصر توجیه که مرادف مدلل‌سازی و حجت‌آوری برای هر گزاره علمی می‌باشد، به‌دنبال پاسخ‌گو کردن صاحبان نظریات علمی و بیان علت‌های دستیابی به نظریه‌هاست. دانش اصول فقه نیز به‌دلیل برخورداری از گزاره‌های متعدد و متنوع علمی، باید ارزش معرفتی آنها را تبیین نموده و مبنای اصولیان در آن خصوص را توضیح دهد. در یک نگاه کلی که بیشتر در میان دانشمندان غربی مطرح است، دو نوع رویکرد میناگرایی و انسجام‌گرایی در توضیح عنصر توجیه مطرح شده که هر یک در صدد تحلیل چگونگی پیدایش و دستیابی به معرفت است. در این میان رویکرد بیشتر دانشمندان علوم اسلامی و اصولیان، برای ارزش معرفتی گزاره‌های اصولی، متمایل به نظریه میناگرایی است، اما می‌توان گونه‌هایی دیگر از مباحث معرفت‌شناسی، همچون انسجام‌گرایی و درون‌گرایی را بر نظریات اصولیان تطبیق داد.

واژگان کلیدی: انسجام‌گرایی، میناگرایی، توجیه، علم اجمالی، حجیت، وسایل اثبات وجدانی.

بررسی تأثیر و کاربرد علم منطق در اجتهاد

علیرضا نوروزی*

یکی از اموری که در مباحث فقهی و استدلال‌های مجتهدان نقش بسزایی دارد، توجه به مسائل علم منطق است، تا آنجا که مباحث منطقی از مبادی علم اصول و نیز از مبادی اجتهاد شمرده شده است. بی‌شک دانش منطق را مهم‌ترین علم آلی می‌توان دانست؛ زیرا تأثیر آن در دانش‌های گوناگون اصالی و آلی بر کسی پوشیده نیست. در علوم عقلی و دانش‌های بنیادین که جنبه استدلالی آن بیشتر است، نیاز به دانش منطق بیشتر احساس می‌شود؛ چراکه استدلال و تفکر صحیح مرهون استفاده از قواعد منطقی است؛ براین اساس اصول فقه و به تبع آن دانش فقه از علم منطق تأثیرهای بسیاری پذیرفته است که این امر در دوره‌های اخیر و در آثار متأخران بیشتر دیده می‌شود. در نوشتار حاضر با بررسی رابطه علم منطق با اصول فقه و نیز تأثیر منطق در عملیات اجتهاد و سیر تاریخی آن و کاربرد مباحث منطقی در فقه و اصول درصدد اثبات نقش مؤثر دانش منطق در عملیات استنباط احکام شرعی و اجتهاد عقل‌گرا هستیم.

واژگان کلیدی: مبادی اجتهاد، مبادی منطقیه، منطق، اجتهاد، اصول فقه، اجتهاد عقل‌گرا.

---

* دانش‌آموخته سطح چهار، مدرس سطح دو و سه حوزه علمیه مشهد و دکتری فقه و مبانی حقوق اسلامی دانشگاه فردوسی مشهد (a.norouzi@mail.um.ac.ir).

تحلیل و بررسی ادعای خلط حقیقت و اعتبار در استناد به قواعد عقلی در گزاره‌های فقهی و اصولی*

علیرضا نوروزی،** محمدحسن حائری***
و سیدمحمدتقی قبولی درفشان****

استناد به قواعد عقلی در استنباط فقهی، مورد مناقشه بسیاری از حکیمان و فقیهان متأخر واقع شده و عمدتاً با اشکال خلط میان حقایق و اعتباریات، به استدلال‌های عقلی مجتهدان در آثار فقهی و اصولی مناقشاتی وارد کرده‌اند. با استقرا در این باره به سه دیدگاه مهم دست می‌یابیم: منع کلی استفاده از قواعد عقلی در استنباط فقهی، عدم منع از استناد به قواعد عقلی و قول به تفصیل میان قواعد عقلی. اتخاذ مبنا در این مسئله مبتنی بر تحلیل دو بحث صغروی و کبروی است؛ بحث صغروی از اینکه آیا گزاره‌های اصولی و فقهی حقیقی است یا اعتباری و در فرض اعتباری بودن، بحث کبروی در این باره که آیا استناد به قواعد عقلی در اعتباریات صحیح است یا خیر. در نوشتار حاضر، با هدف تمرکز بر جایگاه قواعد عقلی در استنباط فقهی، به دفاع از اصولیان عقل‌گرا برآمده و ضمن تحلیل مبانی و ادله در دو بحث

* اقتباس از مقاله متخذ از رساله دکتری با عنوان «بررسی استناد به قواعد عقلی در آثار فقیهان با تکیه بر آرای محقق اصفهانی و سید یزدی»، منتشر شده در: مجله مطالعات فقه و حقوق اسلامی دانشگاه سمنان / شماره ۲۴ / بهار و تابستان ۱۴۰۰.
** مدرس سطوح عالی حوزه علمیه مشهد و دکتری فقه و مبانی حقوق اسلامی دانشکده الهیات دانشگاه فردوسی مشهد / نویسنده مسئول (a.norouzi@mail.um.ac.ir).
*** استاد گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی دانشکده الهیات دانشگاه فردوسی مشهد (haeri-m@um.ac.ir).
**** دانشیار گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی دانشکده الهیات دانشگاه فردوسی مشهد (ghabooli@um.ac.ir).

صغروی و کبروی، به اشکال خلط حقایق و اعتباریات پاسخ داده و درصدد اثبات این فرضیه برمی‌آییم که در جهت استنباط احکام فقهی، بر اساس پشتوانه حقیقی‌ای که اعتباریات شرعی دارند، می‌توانیم از قواعد علوم حقیقی و عقلی استفاده کنیم و در این مسیر، ضابطه و نظریه تفصیلی جدیدی را برای استناد به قواعد عقلی در استنباط احکام شرعی بیان خواهیم کرد.

واژگان کلیدی: اعتباریات، قواعد عقلی، قواعد فلسفی، استنباط فقهی، مبادی استنباط، فلسفه اصول.

واکاوی منشأ الزام در دلیل عقل

مهدی اخلاصی*

در تحلیل دلیل «عقل»، نگاه‌های متفاوتی وجود دارد؛ به‌گونه‌ای که مطابق یک نگره، «عقل» حاکم و بر مبنای نگره دیگر، مدرک و کاشف است، ولی وجه اشتراک هر دو دیدگاه، الزام‌آوری قوانین عقلی است. آنچه در این میان مهم می‌نماید، تحلیل منشأ این الزام‌آوری است؛ به عبارت دیگر عامل تحقق و تحرک بخشی در مواردی که عقل، حُسن یا قبح عملی را درک یا انشا می‌نماید، چیست؟ در این میان تحلیل‌های متفاوتی همچون انکار اصل الزام در احکام عقلی، نگرش غایت‌گرایانه با تقریرهای متفاوت آن و نظریه فشار اجتماعی مطرح شده است. پژوهش پیش رو که با تکیه بر گردآوری اطلاعات به صورت کتابخانه‌ای و روش تحلیلی - انتقادی سامان یافته است، می‌کوشد با تحلیل دیدگاه‌های متفاوت منشأ الزام در قوانین عقل را واکاوی نماید. نتایج به دست آمده نشان می‌دهد که می‌توان منشأ الزام در احکام عقلی را «وجدان» دانست.

واژگان کلیدی: عقل، الزام‌آوری، غایت‌گرایی، اعتبار عقلا، وجدان.